

Hanák Péter közép-európai utópiája*

„Közép-Európa fantasztikus lehetőségeket kínáló évtized előtt áll”¹ – nyilatkozta 2021. szeptember végén Csehországban Orbán Viktor, amikor kiállt szövetségese, a pár nap múlva súlyos korrupciós botrányba keveredő, a választáson meg is bukó cseh miniszterelnök, Andrej Babiš mellett, hogy aztán nem sokkal később, novemberben, már a visegrádi négyek és a Türk Tanács közti csúcstalálkozót javasolja a magyar miniszterelnök, nyilván az új, csodás évtized diplomáciai null-kilométerkövéként.

Mivel Orbán Viktor elkötelezett és engesztelhetetlen szorgalmazója a visegrádi országok – Lengyelország, Csehország, Szlovákia és Magyarország – összefogásának, a „V4”-csúcstalálkozók szervezésének, akár azt is hihetnénk, hogy negyedik miniszterelnöksége alatt szinte a reneszánszát éli az 1980-as és az 1990-es évekből oly jól ismert „Közép-Európa-gondolat”. De a látszat csal, hiszen aligha lehet nagyobb különbség az egykori és a mai közép-európai vízió között: míg Orbán Viktor közép-európai (disz)utópiája antimodernista,

etnonacionalista, idegenellenes és Kelet-barát, és a „V4” országok összefogásával a nyugati szövetségi rendszerünk gyengítené az „érdekvérvényesítés” jegyében, addig a késő Kádár-rendszerben megfogalmazott közép-európai utópia, amelyet legnagyobb szenvedéllyel Hanák Péter történész, a Közép-európai Egyetem (CEU) egyik alapítója hirdetett, modernista, multikulturális és toleráns volt, és éppen Magyarország keleti tömbhöz tartozásának történelmi alapjait ásta el.

Ha egy történész „egyszer meg akarja fejteni, hogy mi történt velünk itt, a Kárpát-medencében, az 1940 és 1990 közötti fél évszázadban (s nem volt történelmünknek ehhez hasonló sűrű korszaka), akkor elsőként Hanákot kell megfejtenie” – Varga László, Budapest Főváros Levéltárának főigazgatója emlékezett így Hanák Péterre (1921–1997), a *Népszavában* megjelent nekrológiájában.² Halálakor ugyanis nemcsak szakfolyóiratok közöltek megemlékezést, hanem az országos hetilapok és a napilapok is. A CEU Történelem Tanulmányi Központjának megszervezője országosan ismert értelmiségi volt, aki nemcsak a nemzetközi horizontjával tuntező szaktudományos munkáiban, de népszerű rádióbeszélgetés-sorozatban (*A Dunánál*, 1971-től tíz éven át) és televíziós történelmi ismeretterjesztő műsorokban (*Boldog béke-*

* A tanulmány elkészítéséhez – a magyar történetírás Kádár-kori nemzetközi kapcsolatainak, illetve Hanák Péter pályafutásának tárgyában 2019 és 2021 folyamán interjúkat készítettem Hanák Péter egykori kollégáival és tanítványaival.

¹ Közép-Európa fantasztikus lehetőségeket kínáló évtized előtt áll. *Miniszterelnök.hu*, 2021. szeptember 29. <https://miniszterelnok.hu/kozep-europa-fantasztikus-lehetosegeket-kinalo-evtized-elott-all/> Letöltve: 2021. január 24.

² Varga László: Hanák Péter emlékére. *Népszava*, 1997. október 14., 7.

idők, 1973; *A bomlás virágai*, 1997) foglalkozott a dunai térség múltjával.³ Egyik hőiséhez, Jászi Oszkárhoz hasonlóan – akiről 1985-ben könyvet is írt⁴ – egy „dunai patrióta” volt, aki Közép-Európa történetének kérdéseire akart választ adni, hogy megértse a saját sorsát.

Hanák Péter is az 1945 után „utat vesztett nemzedékhez” tartozott, ahogy Litván György írta a „Bak János-esszéjében” magáról és zsidó származású kortársairól (Kende Péter, Kornai János és az idősebbek közül Vásárhelyi Miklós), akik a holokausztot túlélve a második világháború után a „múltat végképp eltörölni” akaró kommunistákhoz csatlakoztak,⁵ majd egy aktív pártmunkával teli fél évtized után, illúziókból kiábrándulva, 1953-tól a sztálinista rendszer kritikusi lettek. A nagy angol historikus, Eric Hobsbawm azt a címet adta 2002-ben önéletrajzána, hogy „érdekes idők” (*Interesting Times*), utalva az ősi kínai átokra („Élj érdekes időkben!”). Hanák Péter élete talán még annál a Hobsbawménál is „érdekesebb” volt, aki a memoárjában megemlékezett Hanákról, a briliánsnak nevezett magyar kollégájáról.⁶ Hobsbawm még Berend T. Ivánt, Ránki Györgyöt és érdekes módon

Szamuely Tibort (a Tanácsköztársaság népbiztosának unokaöccsét) emelte ki a magyar történészek közül, mert utóbbin már csak a disszidálását követő angliai tevékenységét ismerte, noha Magyarországon többek között ő volt az, aki levezényelte az 1956-os forradalom utáni „vérengzést” az ELTE Bölcsészettudományi Karán, így Hanák Péter egyetemi el-távolításában is szerepe volt.⁷

Hobsbawm, a 20. század egyik legnagyobb hatású történésze vitapartnernek tekintette Hanákot, akivel az 1990-es évek elején vitába is bonyolódott a „Közép-Európa” mint valóban vagy csak egyes közép-kelet-európai értelmiségiek gondolatvilágában létező régió kérdéséről, amikor újra fellángolt az úgynevezett régióvita. Mi is volt a régióvita, amely egy külső, mondjuk, amerikai szemlének akár olyan hatást is keltet a „Közép-Kelet-Európa” vagy „Kelet-Közép-Európa” fogalmi csatározásokkal, mint a „homousion-homoiusion”-vita *Az ember tragédiájában?*

1945 előtt a politikai és a tudás-termelő elitek Magyarország helyét Európában a keresztény-germán kultúrközösségben jelölték ki, hogy Szekfű Gyula *A magyar állam élet-rajza* című 1917-es művének kulcsfogalmával éljek. A keresztény-germán kultúrközösségtételezése két világháborúban is a német szövetség legitimációs diskurzusaként működött, és az ezzel ellentétes koncepciók kisebbségbe szorultak, így például Németh László utópiája a

³ Hanák műveinek bibliográfiája (élete utolsó éveinek termését leszámítva) megtalálható a 70. születésnapjára kiadott emlékkönyvben: *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára*. Szerk.: Somogyi Éva. Bp., 1991.

⁴ Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*. Bp., 1985.

⁵ Litván György: A közös útkeresés (úttévesztés?) évei (1945–1948) – Bak János. In: Litván György: *Sorstársak és kortársak*. Vál. és szerk.: Gál Éva és Kende Péter. Bp., 2008, 199–205.

⁶ Eric Hobsbawm: *Mozgalmas évek. Egy huszadik századi életút*. Bp., 2008, 171.

⁷ Szamuely Tibor történész disszidálásáról és haláláról: Vass Henrik: *Egy életút a XX. században. (Találkozásom a történelemmel)*. Bp., 2003, 184–185.

közép-kelet-európai kis népek tejtetvériségéről. Mivel Magyarország helyzete a második világháborús vereséggel radikálisan megváltozott, és a szovjet megszállással átkerült a kelet nagyhatalom érdekszférájába, szükségszerű volt, hogy egy Magyarország Kelet-Európához tartozását állító – és szelektált bizonyítékokkal alátámasztó – koncepció kerüljön hegemon helyzetbe a történettudomány politikai kiszolgáltatottsága miatt. Ahogy Gyáni Gábor megfogalmazta a *Történészviták hazánk Európán belüli hovatarozásáról* című 1988-as tanulmányában:

„Európának a második világháború nyomán bekövetkezett politikai és katonai kettészakadásával [...] a múlt is a gyökeres átértelmezés sorsára jutott. A jaltai megállapodásokkal megelőlegezett kettéosztott Európa kihívásának is engedve, mind vonzóbbnak tűnt a múltban is mindig megosztott Európa történeti víziója, benne az akkori jelenkor realitását előkészítő, azt legalábbis sokban megmagyarázó, kelet-európaias magyar történeti út. Az identitástudatnak az ország Kelet-Európához történő szoros hozzárendelésével megoldott radikális átállítása azonban nem egyik pillanatról a másikra ment végbe.”⁸

A magyar történettudományon belüli szakmai áttörést Pach Zsigmond Pál hajtotta végre a *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században* című 1963-as összehasonlító agrártörténeti munkájában. Ebben fogalmazta meg az elkanyarodás-elméletként elhíresült tézisét, amelynek eredettörténetét

eddig legalaposabban Kövér György tárta fel a *Kanyarodás keletre, nyitás nyugatra: Pach Zsigmond Pál pályafordulása* című, 2020-ban közzétett tanulmányában.⁹ E szerint a magyar történelem a nyugat-európai országokéval együtt haladt, ám a 16. században Kelet-Európa felé kanyarodott, amit Pach Zsigmond Pál marxista gazdaságtörténészként Engels és Lenin műveitől inspirálva a „második jobbagység” kialakulásával magyarázott, amely hazánkat a „porosztas” fejlődésre állította. Pach nyomában jártak tanítványai, Berend T. Iván és Ránki György, akik a *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században* című 1969-es művükkel kanonizálták a térségünkre alkalmazott Közép-Kelet-Európa fogalmat, amely – mint az előtörténetéből látható – a legkevesbé sem földrajzi szakkifejezés.

Az Európa történelmi kettéosztottságát és Magyarországnak ezen belül Kelet-Európához való tartozását tételező koncepcióval szemben azonban idővel többen is felléptek. Szűcs Jenő középkorász eredetileg az 1980-as *Bibó-émlékkönyvben* megjelent *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című tanulmánya futotta be a legnagyobb karriert, amelyet 1981-ben az MTA Történettudományi Intézetének folyóirata, a *Történelmi Szemle* is közölt – egy szamizdat kiadványból átemelve! –,¹⁰ 1985-ben pedig *Három Európa* címmel franciául is megjelent, az Annales-kör történészpápája, Fernand Braudel előszavával. A zseniális, ámde nagyon

⁸ Gyáni Gábor: *Történészviták hazánk Európán belüli hovatarozásáról*. In: *Uő: Történelemszdiskurzusok*. Bp., 2002, 231.

⁹ Kövér György: *Kanyarodás keletre, nyitás nyugatra. Századok*, 2020/6. 1255–1291.

¹⁰ L. Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról. Történelmi Szemle*, 1981/3., 313–359.

körülményesen fogalmazó, nehezen előadó, introvertált – 1988-ban öngyilkosságot elkövető – Szűcs Jenő¹¹ azonban alkatilag képtelen volt arra, hogy a ha nem is ellenzéki, de ellenzéki „Közép-Európa-gondolat” harcos népszerűsítője legyen, helyette a szereplést imádó, mindig vibráló, szórakoztatón előadó és esszéisztikusan író Hanák Péter lett a „közép-európaiság” emblematikus prókátora, és talán nem túlzás, prófétája is.

Szűcs és Hanák 1986-ban páros előadást is tartottak a Ránki György igazgatóhelyettes, majd igazgató által igen nyitottan és toleránsan vezetett MTA Történettudományi Intézetében. Szűcs a középkorban, Hanák az újkorban vizsgálta Magyarország regionális helyét, és utóbbi azt állította – Alexander Gerschenkron harvardi közgazdász munkásságával is vitakozva –, hogy „míg Magyarországon a kapitalizmus kialakulása egy organikus, belülről kinövő és a magyar viszonyokhoz alkalmazott fejlődés eredménye, addig Oroszországban ehhez a fejlődéshez hiányoztak az organikus erők”.¹² Az előadások – a vita hozzászólásaival – az *Európa régiói a történelemben* című füzetben jelentek meg, az *Előadások a Történettudományi Intézetben* című sorozatban.

Hanák Péter az Európa háromosztatúsága és a „Közép-Európa”-konceptió mellett kiálló, 1984 és 1992 között megjelent írásait a *Ragaszkodás az utópiához* című 1993-as

kötetének második felében gyűjtötte össze, és látta el a következő útbiztosítóval:

„Közép-Európa szellemidézése az 1970-es évek végén indult meg. [...] A szellemidézésnek, utóbb exhumálásnak és feltámasztásnak tudományos motivációja és alapozása volt. A magyar történészek nagy része egyszerűen képtelenségnek tartotta, hogy az ország, amely Szent Istvántól kezdve a nyugati világhoz, a nyugati kultúrkörhöz tartozott, a 16. századtól az öt sújtó sorscsapások és kedvezőtlen fejlődési feltételek következtében a keleti, szláv világhoz kapcsolódott volna. A tudományos indítékok mellett, nem tagadható és nem is kell tagadni, közrejátszottak politikai késztetések is: a régió szovjet uralom alá került, olyan társadalmi-politikai rendszerbe, amely szemben állt egy évezredes történetének belső motivációjával és hagyományaival. Olyan ideológiát és értékrendet kényszerítettek Magyarországra és több szomszédjára, amelyet azok csak a rájuk nehezedő kényszer hatására fogadtak el, de a szovjet birodalom fellazulásának, bomlásának egyre szembetűnőbb jeleit érzékelve, le akartak rázni magukról. Közép-Európa mint történeti valóság újrafelfedezése a nyolcvanas években egy szellemi szabadságharc integráns részét alkotta.”¹³

Bár a tudás hatalom – ahogy Francis Bacon vélte –, de a hatalom jelöli ki, hogy mi a tudás – hogy Michel Foucault szellemét is megidézzük –, így a „Közép-Európa”-gondolat „ellenzéki” hívei nem nyerhettek a régióvitában a rendszerváltásig.

¹¹ Életéről és pályájáról l. Hanák Péter: Az imaginárius régió valósága. Emlékezés Szűcs Jenőre. *Mozgó Világ*, 1995/2., 71–77. Ill. Gyáni Gábor: Szűcs Jenő, a magányos történetíró. In: Uő: *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Bp., 2018, 188–212.

¹² Szűcs Jenő – Hanák Péter: *Európa régiói a történelemben. Előadások a Történettudományi Intézetben* 3. Bp., 1986, 32.

¹³ Hanák Péter: *Ragaszkodás az utópiához*. Bp., 1993, 134–135.

De mivel Hanák számára a „közép-európaiság” identitáskérdéssé vált (kommunista identitásának 1953 és 1956 közti összetörése után¹⁴), ragaszkodott a maga utópiájához, és miután – huszonöt év múltán – 1981-ben visszatérhetett tanítani az akkor Pesti Barnabás utcai ELTE BTK-ra, az újonnan létrehozott Művelődéstörténeti Tanszékre, igyekezett berendezni magának egy-egy kurzusnyi Közép-Európát a kortársak visszaemlékezése szerint akkor igencsak kelet-európai légkörű bölcsészkaron.¹⁵ Csak néhány óracím Hanák előadásai és szemináriumai közül: Állampatriotizmus és nacionalizmus a felbomló Monarchiában, Életreform-mozgalmak a századfordulón, Budapest és Bécs a századfordulón: azonosságok és különbségek, Jeles polgárcsaládok története a 19. században (ne feledjük, hogy a polgárosodáskutatásnak ekkoriban szintén „ellenzékies” íze volt), továbbá Bécs és Budapest kultúrája a századfordulón, Közép-Európa mint kulturális régió, Bécs–Budapest–Prága kultúrája a századfordulón, Társadalom és kultúra a századfordulón.¹⁶

¹⁴ Erről l. a *Ragaszkodás az utópiához* című kötet „Töredék fiaimnak” címmel közölt ön-életrajzi részeit: Uo. 7–64.

¹⁵ Az ELTE BTK 1980-as évekbeli és rendszerváltás környéki hangulatáról és Hanák Péter egyetemi óráiról egykori hallgatói meséltek nekem. L. A szerző interjúja Hatos Pállal (2021. április 9.), Kende Tamással (2020. december 9.), Lőrinc Lászlóval (2021. december 20.), Mátay Mónikával (2021. január 21.) és Szívós Erikával (2021. május 20.). – Illetve akkori oktatókkal is interjúztam: Frank Tiborral (2021. február 2.), Gerő Andrással (2020. július 1., 2021. július 7.), Kósa Lászlóval (2020. július 24.), valamint a rendszerváltás idején a dékáni pozíciót betöltő Hunyady Györggyel (2021. január 21.).

¹⁶ Hanák egyetemi kurzusairól az ELTE Művelődéstörténeti Tanszékének irataiban található információ: ELTE Egyetemi Levéltár.

Hanákot imádták a hallgatók, nemcsak az olykor ironikus, olykor patetikus, de mindig szórakoztató előadásmódja miatt, hanem mert a tematikai felszabadulás olyan módszertani újításokkal járt együtt, minthogy Hanák 1983-ban az osztrák kapcsolatait – elsősorban Richard Plaschkát, az Österreichische Ost- und Südosteuropainstitut igazgatóját – mozgósítva egy háromnapos bécsi kirándulást szervezett a Művelődéstörténeti Tanszék oktatóinak és hallgatóinak. A buszos utazást, a háromcsillagos szállást és a Wienerwald étteremláncban kapott ellátást UNESCO-pénzből a vendéglátók fizették. A korban szinte példátlan egyetemi tanulmányi kiránduláson a magyar hallgatók eljuthattak a Ballhausplatzra, hogy megnézzék a közös minisztertanács üléstermét a kancellária hivatalban, jártak levéltárban, és hazafelé még Kismartonba is beugrottak, az Esterházy-kastélyba. Az emlékezetes utazás egyetlen kellemetlen élménye a határátlépés volt, amikor negyven hallgató figyelhetett, ahogy Németh G. Béla tanszékvezető és Hanák Péter bőröndjeit átkutatva a professzorok fehéreneműi közt matát a határőrség.¹⁷

Hanák Péternek a „kert és a műhely” metaforáit¹⁸ kölcsönvéve azt mondhatjuk, hogy az ELTE-n tanítva az 1980-as években igyekezett egy

Művelődéstörténeti Tanszék. 119. a, Iratok (1984–1994).

¹⁷ A szerző interjúja Gerő Andrással (2020. július 1., 2021. július 7.), Kontler Lászlóval (2020. augusztus 13.), Kósa Lászlóval (2020. július 24.), Ress Imrével (2021. március 31.).

¹⁸ L. Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Bp., 1988. – Hanák Péter esszéisztikus történetírását retorikailag elemzi: Baráth Katalin: *Történeti retorika és metaforikus nyelv*. Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. In: Uő: *A történetírás terhe*. Bp., 2021, 212–238.

kis virágzó, művelt kertet varázsolni a fegyveresek őrizte, szürke és koszos gyártelepen. A kultúrtörténeti kurzusain például hanglemezeket hallgattatott – előszeretettel boldogította a hallgatóit a Monarchia korának operettjeivel. Ezt az oktatói módszert attól Carl E. Schorskétől tanulta, aki a nyugati történetírásból a legnagyobb hatást tette Hanákra.

Az amerikai történész a Pulitzer-díjas *Fin-de-Siècle Vienna* (Bécsi századvég) című 1980-as tanulmánykötetével lett széles körben ismert, de Hanák már az 1960-as évek végétől szakmai kapcsolatban volt a „Bécsdivat” *spiritus rector*ával. Hanák Schorskét egy, az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásáról rendezett kerekasztal-beszélgetésen ismerette meg, amelyet a Stanford Egyetemen rendeztek 1966-ban, ahová Hanák a bloomingtoni Monarchia-konferenciáról érkezett – Seattle érintésével – Ránki Györggyel.¹⁹ Mire Hanák 1971-ben vendégprofesszor lett New Yorkban, a Columbia Egyetemen – és hetente egyszer a Yale Egyetemen is szemináriumokat tartott, New Havenben –, már Schorske hatását mutató „új kultúrtörténeti” ihletésű kurzusokat tartott egykori tanítványa, Mary Gluck szerint.²⁰ Hazatérése után, 1972-ben Hanák interveniált azért, hogy Schorskét meghívják Budapestre az olasz, de magyar származású Leo Valiani mellett:

„Tekintve, hogy a szocialista országokból való meghívásokat akadémiai és intézetközi megállapodások

szabályozzák, feltételezem, hogy az akadémiai különmeghívások esetében inkább a nyugati tudósok jönnek számba. Ennek figyelembevételével két javaslatot teszek. Carl E. Schorske, a Princetoni [sic] egyetem professzora. Fő témája az Osztrák–Magyar Monarchia, ezen belül elsődlegesen Ausztria kultúrtörténete a 19–20. század fordulóján. E témakörből számos igen értékes és tanulságos munkát publikált. Jelenleg Freuddal foglalkozik, és a pszichoanalízis történeti gyökereit, politikaellenességét vizsgálja. Meghívása és a vele való megbeszélések két fontos eredményel járhatnak: először is jelentősen gyarapítaná ismereteinket az osztrák kultúrtörténet terén, ami most nagyon jelentős a MT [Magyarország története] 6. és 7. kötete kultúrtörténeti szintézisének elkészítéséhez. Másodszer metodológiai szempontból is hasznos lenne módszerének, felfogásának, szempontjainak megismerése és megvitatása. [...] Schorske nagy tudású és progresszív gondolkodású történész, és nagyon érdeklődik a magyar történettudomány iránt.”²¹ Az amerikai történész egy évvel később – 1973 júniusában – már előadást is tartott a Történettudományi Intézetben Gustav Klimtről és a bécsi szecesszióról.

Hanák még interjút is készített Schorskéval a művelődéstörténet problémáiról Princetonban,²² ahol

¹⁹ Hanák Péter javaslata az 1973. évi különmeghívásokra (II. magyar osztály). Akadémiai Levéltár. 224. Történettudományi Intézet. Újkor-történeti osztály iratai. (Hanák Péter hagyatékából) 5. Osztályügyek (1972).

²² A művelődéstörténet problémái I. (Kulturális értékek – történelmi összefüggésben). In: *A Dunánál. Történelmi figyelő*. Szerk.: Hanák Péter. Budapest, RTV-Minerva, 1982, 318–324.

¹⁹ Hanák Péter feljegyzése a stanfordi kerekasztal-beszélgetésről. Akadémiai Levéltár. 224. Történettudományi Intézet. Hanák Péter hagyatéka. 1. doboz. Feljegyzések.

²⁰ Mary Gluck levele Csunderlik Péternek. 2020. október 25. (A szerző birtokában.)

Fulbright-ösztöndíjjal tartózkodott az Institute of Advanced Study kutatójaként 1986 szeptemberétől 1987 márciusáig (és 1987 márciusától 1987 szeptemberéig a washingtoni Wilson Center ösztöndíjasa volt – amerikai távolléte idején fizetés nélküli szabadságot vett ki a Történettudományi Intézetben²³). Princetonban és Washingtonban Hanák a „schorskeiánus” tanulmánykötetén dolgozott, amely Magyarországon *A Kert és a Műhely* címen jelent meg 1988-ban. Princeton ideális körülményeket teremtett a munkához, Hanák már egy 1985-ös Lukács György-konferenciáról útibeszámolót írva a következőképp méltatta az egyetemet, és vetette össze azt magyarországi munkahelyével, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Pesti Barnabás utcai Bölcsészettudományi Karával:

„Princeton tavasszal elbűvölő, elringató kisváros. Hangját, hírét egyeteme adja meg, amely a keleti part legjobbjai közé tartozik, Harvarddal, Yale-lel, Columbiával vetekszik. [...] Sok az ösztöndíj, kitűnőek a felkészülési lehetőségek, a tanárok, a könyvtárak – s maga a hely, ez a térség, eleven természetbe ágyazott, pezsgő kultúrcentrum. Ahogyan az ember végigtekint a művészi épületeken, szobrokon, szökőkutakon, zöld gyepen sétál, heverő, játszó diákokon, a diáklakások egyenes során, amelyet magnóliásor övez, ahogy magába szívja a színek és illatok tavaszi áramlását, nem csekély borongással gondol a szürke Váci utcai épület-

²³ Hanák Péter 1986. február 28-i feljegyzése az Intézet igazgatóságának. Akadémiai Levéltár. 224. Történettudományi Intézet. Újkor-történeti osztály iratai. (Hanák Péter hagyatékából). 5. doboz 4. Osztályügyek (1986).

tömbre, ahol már a lépcsőházban az asznapi menü szaga és a félemeleti büfé előtt tolongók zsvivaja köszönti.

Mi sajnós egy hajdani gimnázium épületében, tér, helyiség, eszköz nélkül szükkölködünk, mondom vezetőnknek, Schorske professzornak, a kultúrtörténésznek, bezárva Pest legforgalmasabb üzleti utcájába, ahol drága butikok, eszpresszók, bárók, zajos turisták, nagyvilági és félvilági hölgyek, alig leplezett utcalányok veszik körül a tudomány csarnokát. Őszintén irigylem Önöket ezért a campusért...

– Istenem, mondja a princetoni kolléga – eszpresszók, bárók, széplányok, eleven élet – éppen ez, ami nekünk annyira hiányzik!”²⁴ – válaszolta Schorske, aki később előszót írt *A Kert és a Műhely* 1998-as amerikai kiadásához, jelezve ezzel Hanák nemzetközi jelentőségét.²⁵

Hanák – igaz, már csak a rendszer-váltás után – a Közép-európai Egyetem (CEU) Történelmi Tanszékén tette realitássá a maga „közép-európai utópiáját”. A CEU Történelmi Tanszékét 1991-től szervezte meg Soros György felkérésére élete egyik főműveként a már nyugdíjaskorú, de még mindig vibráló és impulzív Hanák, aki ezért 1991. szeptember és

²⁴ Hanák Péter: Eszmecserék-eszmetársítások (kézirat), 2., 4. Hanák Péter Hanák családnál őrzött hagyatéka. Publicisztika 1.

²⁵ Péter Hanák: *The Garden and the Workshop. Essays on the Cultural History of Vienna and Budapest*. Princeton, Princeton University Press, 1999, IX. – Schorske Hanák halálakor nem formális részvétáviratot küldött Hanák özvegyének, hanem a princetoni történészfejedelem hosszabb, személyes levélben sajnálkozott Hanák Péter elvesztése miatt, akit nemcsak „fenomenális” kollégájának, de barátjának is nevezett. L. Carl E. Schorske levele Hanák Katalinnak. 1997. október 10. Hanák Péter Hanák családnál őrzött hagyatéka. Gyásztáviratok, nekrológok.

1992. január 31. között fizetés nélküli szabadságra is vonult az ELTE-ről.²⁶ A dubrovniki Inter University Center ihlette CEU-n²⁷ egy kifejezetten Habsburg Birodalom-, illetve Osztrák–Magyar Monarchia (Bécs, Budapest, Prága, Krakkó, Zágráb)-fókuszú, transznacionális történelmi tanszéket épített fel Hanák, aki a tudományos tevékenységét a károsnak tartott nacionalizmus elleni küzdelemként is felfogta. A nacionalizmus (hovatovább sovinizmus) bírálata volt a magyar történelmet mindig nemzetközi összefüggéseiben látó Hanák „legtémább témája”. Annak tudatosítása, hogy nincs „Magyar Glóbusz”,²⁸ és hogy csak a reális történelmi tudat hozhat békét a Duna-medencébe. „Mi sajnos nem tudunk veszteni és nem tudunk nyerni” – nyilatkozta 1992-ben a *168 Órá*nak, az *Egy kurzusnyi Közép-Európa* címmel megjelent, CEU-tanítványával, Meszerics Ta-

mással közösen adott interjújában.²⁹ De bízott benne, hogy ezen változtat a CEU.

1995-ig volt a CEU tanszékvezető professzora, oktatói munkájára a gyűlölködés, az előítéletek, a xenofóbia elleni küzdelemként is tekintett. Egy 1995-ös *Fekete Doboz*-interjúban így fogalmazta meg oktatói-tanszékvezetői hitvallását: „Sok igazságtalanság történt, én is tisztában vagyok vele. De az igazságtalanságot sem ellenigazságtalanságokkal tudjuk kiküszöbölni, hanem valamilyen nagyon lassú, türelmes, kölcsönös megértéssel. Ennek a szolgálatában áll ez az egyetem, és különösen az a Történelmi Tanszék, amelyet most már ötödik éve vezetek. És azt gondolom, hogy ez legalább olyan hazafias vagy még hazafiasabb tett, mint a sérelmeket egymásnak fölhánytorgatni, a nemzeti meg nem értést, gyűlölködést, bosszúállást szítani. [...] És ha egy évben csak öt románt tudok meggyőzni, és néhány magyart, akkor egy nagyon picikét már hozzájárultunk ehhez.”³⁰

De ahogy a CEU 2017 utáni elüldözése mutatja, a toleráns és multikulturális, egymással és a múltjukkal megbékélt közép-európai népek utópiája bár nagyon racionálisan hangzik, a rendszerváltás után harminc évvel továbbra is irreálisnak tűnik – Közép-Kelet-Európában.

²⁶ L. Hanák Péter levele Kósa Lászlónak. 1991. május 29. ELTE Egyetemi Levéltár. Művelődéstörténeti Tanszék. 119. a, Iratok (1984–1994).

²⁷ Soros-conference. The Culture of Central and Eastern Europe, April 15–16, 1989. Minutes of the meeting by László Kontler. (A dubrovniki tanácskozás – amelyen felmerült egy majdani egyetemalapítás ötlete – jegyzőkönyvének másolatát köszönöm Kontler Lászlónak.) – A CEU megalapításáról és működésének első évtizedéről áttekintést ad: *Ten Years in Images and Documents: Central European University, 1989–1999*. Ed. Ildikó Moran. Budapest. Central European University, 1999.

²⁸ L. Niederhauser Emil megállapítását: „A magyar történelmet sosem tudta önmagában látni, mindig figyelemmel volt a nemzetközi helyzetre.” (Niederhauser Emil: Hanák Péter, 1921–1997. *Magyar Tudomány*, 1998/1., 91–93.)

²⁹ Egy kurzusnyi közös Európa. Történelmi kvízzel. Váradi Júlia interjúja Hanák Péterrel és Meszerics (sic) Tamással. *168 Óra*. IV. évf. 27. (1992. július 7.), 20–21.

³⁰ Fekete Doboz-interjú Hanák Péterrel (1995. március 8.) – HU OSA 305-0-3.1995-006_95_6.